

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ЖОҚАРЫ ҲӘМ ОРТА АРНАЎЛЫ БИЛИМЛЕНДИРИЎ
МИНИСТРЛИГИ**

**Әжинияз атындағы
Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты**

**«География пәни хәм оны оқытыўдың актуаль мәселелери»
атамасындағы
Республикалық илимий-теориялық
конференция
МАТЕРИАЛЛАРЫ**

**«География фани ва уни ўқитишнинг долзарб масалалари»
мавзусидаги
Республика миқёсида илмий-назарий
анжуман
МАТЕРИАЛЛАРИ**

МАТЕРИАЛЫ
**Республиканской научно-теоретической конференции на тему
«Географическая наука и актуальные вопросы преподавания
географии»**

НӨКИС-2018

УДК 91.910.
ББК 26.08.
Г.35

«География пәни хәм оны оқытыўдың актуаль мәселелери»
атамасындағы республикалық илимий-теориялық конференция
материаллары топламы. Нөкис. НМПИ баспаханасы. 2018 ж.

«География пәни хәм оны оқытыўдың актуаль мәселелери» атамасындағы республикалық илимий-теориялық конференция материалларына Республикамыздың жоқары хәм орта арнаўлы оқыў орынлары педагог-хызметкерлери, үлкен илимий хызметкер-излениўшилер, магистрантлар, студентлер хәм улыўма билим бериў мектеплери муғаллимлериниң география пәни хәм оны оқытыўдың актуаль мәселелерине арналған илимий баянатлары киргизилген.

Конференция материалларының мазмуну хәм онда көрсетилген дереклердиң дурыслығына авторлар жуўапкер.

Редколлегия курамы:

1. Қ.Оразымбетов -ректор, редколлегия баслығы
2. М.Жалелов -илимий ислер бойынша проректор, редколлегия баслығы орынбасары

Редколлегия азгалары:

3. Э.Асамадинов -Тарийх-география факультети деканы
4. Р.Гайпова -Географияны оқытыў методикасы кафедрасы баслығы
5. Қ.Сейтниязов - Географияны оқытыў методикасы кафедрасы доценти
6. Г.Утепова - Географияны оқытыў методикасы кафедрасы доценти
7. Ж.Абдираманов - Географияны оқытыў методикасы кафедрасы үлкен оқытыўшысы
8. А.Нурланов - Географияны оқытыў методикасы кафедрасы үлкен оқытыўшысы
9. А.Искендеров - Географияны оқытыў методикасы кафедрасы үлкен оқытыўшысы
10. М.Раджапов - Географияны оқытыў методикасы кафедрасы үлкен оқытыўшысы
11. А.Жолдасов - Географияны оқытыў методикасы кафедрасы үлкен оқытыўшысы
12. Н.Отенов - Географияны оқытыў методикасы кафедрасы ассистент оқытыўшысы
13. З.Турдыбекова - Географияны оқытыў методикасы кафедрасы ассистент оқытыўшысы
14. А.Умарова - Географияны оқытыў методикасы кафедрасы ассистент оқытыўшысы
15. С.Шынназарова - Баслаўыш тәлим кафедрасы, фил.и.к.
16. А.Заримбетов - Рус тили хәм әдебияты кафедрасы ассистент оқытыўшысы
17. Қ.Узақбаев - Географияны оқытыў методикасы кафедрасы ассистент оқытыўшысы, жуўаплы хаткер

Пикир билдириўшилер:

1. Е.Умаров -Әжинияз атындағы НМПИ География оқытыў методикасы кафедрасы доценти, география илимлериниң докторы
2. Р.Баллиева -Бердақ атындағы ҚМУ География кафедрасы доценти, тарийх илимлериниң докторы, география илимлериниң кандидаты

Топлам Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының Илимий-оқыў-методикалық Кеңеси (4-май 2018-жыл, 8–санлы баянлама) қарары менен баспадан шығарыўға усыныс етилди.

«Toponimikaníń tiykarǵı rawajlanıw basqıshları»

Seitniyazov Q.M¹, Yusupov K.A².

¹*Ájiniyaz atundaǵı NMPI Geografiyanı oqıtıw metodikası kafedrası docenti*

²*Ájiniyaz atundaǵı NMPI Geografiyanı oqıtıw metodikası kafedrası pán kabinet meńgeriwshisi*

Geografiyalıq atamalar hám olardıń mánisi hám mazmunına qızıǵıw civilizacıyanıń eń dáslepki basqıshlarında payda bolǵan. Sonıń ushın insaniyat tariyxı qanshelli eski bolsa, geografiyalıq atamalar da sonshelli eski esaplanadı. Adamlar birinshi hár qanday geografiyalıq obyektke ápiwayı túrles atlar – terminler menen ataǵan, yaǵniy suw, taw, kól hám t.b. Keyin ala jámiyettiń rawajlanıwı menen jer atamaları da qatańlasıp barǵan, yaǵniy, túrles atlardı menshikli atqa, toponimǵa aylanıwına sebep bolǵan. Mısalı, eski túrkiy xalıqlar úlken dáryanı – ukuz, edil, jayhun dep ataǵan. Úlken dárya mánisin ańlatıwshı bul sózler keyin ala dárya atamalarına aylanǵan.

Hár qanday ilim ámeliyat tiykarında payda boladı hám rawajlanadı. Toponimika birinshi nábette geografiyanıń ámeliy qájetleri tiykarında payda boldı. Dáslepki sayaxatshılar ózleri ashqan jerlerge atama berdi. Uzaq úlkeler hám qalalardıń atların hámmege belgili qıldı. Birinshi mártebe geografiyalıq atamalardı toplaı úyrengenler de geograflar bolǵan. Toponimlerde izertlew, táriyplewge arnalǵan birinshi urınıslardı eski Mısır, Greciya, Qıtay, Hindstan, Vizantiya hám Rim tariyxshıları hám geografları shıǵarmalarında hám de basqa jazba materiallarında ushıratıw múmkin. Antik dúnyada bolsa tariyxıy-geografiyalıq shıǵarmalar jaratıw menen birge geografiyalıq atamalardı táriyplew payda bolǵan. Biraq bul dáwirde toponimlerdeń etimologiyası hár túrli etip túsindirilgen. Kóbinese jer atamalarınıń kelip shıǵıwı qanday da bir ápsanalıq syujetler menen baylanısqa. Sonıń menen birge geografiyalıq atamalar arasında durıs túsindirilgen, onda kóbinese obyektıń real belgileri, geografiyalıq ornı hám taǵı basqalar esapqa alınǵan.

Eski hám birinshi maǵlıwmatlardı Gerodottıń “Tariyx”, Strabonıń “Geografika”, Arrian, Plutarx, Kvint Kurciy Ruf sıyaqlı eski alımlar shıǵarmalarında kóriwge boladı. Mısalı, Gerodot óz shıǵarmalarında mámleket, qala, teńizler, dáryalar atamalarınıń mánisin túsindirip beriwge háreket qılǵan. Antik dúnya avtorları geografiyalıq atamalardı, adam atları bar bolǵan at beriw nızamshılıqların hám olardıń óz-ara baylanısların anıqlamay turıp, ásirese etimologiyalıq tárepten túsindirgen. Nátiyjede, toponimikalıq maǵlıwmatlar qızıq bolsa da, ilimiy tiykarǵa iye bolmaǵan.

Toponimikalıq informacıyanı isenimli negiz sıpatında, birinshi márte eramızdıń I ásirinde Ispan antik alımı Pomponiy Mela óziniń “Xorografiya” shıǵarmasında ilimiy tárepten túsindiriwge háreket etken. Zamanagóy toponimikanı orta ásirlerde jasap ótken Orta Aziyalıq alımlardıń xızmetlerisiz kóz aldımızǵa keltiriwimiz qıyın. Sol dáwirde Orta Aziyada jazılǵan tariyx, geografiya, lingvistikaǵa baylanıslı shıǵarmalarda toponimikaǵa baylanıslı maǵlıwmatlardı kóplep kóriwimizge boladı. Mısalı, 982-983-jıllarda parsı-tájik tilinde belgisiz avtor tárepinen jazılǵan “Xudud u-olam” tariyxıy geografiyalıq shıǵarmasında Maverannaxr wálayatları, qalaları, tawları, dáryaları hám olardıń atamaları, ásirese, territoriyanıń eski toponimiyası haqqında biraz maǵlıwmatlar tabıw múmkin. Kitap bir nusqadan ibarat hám onı 1892-jılı Abulfazil Gulpayǵoniy Samarqandtaǵı kitap dúkanınan tapqan. Ol arqalı kitap rus batıs úyreniwshisi A.G. Tumanskiy qolına túsip, Sankt- Peterburgqa alıp ketilgen. Shıǵarma haqqında birinshi A.Gulpayǵoniy, keyin bolsa A.G.Tumanskiy ilimge informaciya bergen. Kitapta sol dáwirde belgili bolǵan wálayatlar hám patshalıqlar, olarda jasawshı qawimler, olardıń úrp-ádetleri, hámde hár bir qalanıń tábiyiy-geografiyalıq sharaytı táriyplengen. Mısalı, Soǵd hám Ustrushona batıs elleri arasında eń abat jer, ol jerde aǵar suwlar kóp, adamları miymandos dep táriyplengen. V.V. Bartold bul shıǵarmaǵa úlken áhmiyet berip óziniń birneshe maqalalarında onnan sózler keltirgen.

Orta Aziya hám Ózbekstandaǵı jer atamalarına tiyisli jazba maǵlıwmatlardı Yusuf Xos Hojibtıń “Qutadǵu bilig”, A.Beruniydiń “Qonuni Ma’sudiy”, “Hindstan”, “Saydana”, M.Narshaxiydiń “Tarixiy Buxoro”, Mirzo Ulug’bektiń “Tórt ulus tariyxı” shıǵarmalarında ushıratıw múmkin. Abu Rayxan Beruniy jer atamalarına sıpatlama berip sonday degen: “... biraq,

kópshilik mámleketlerdiń ataması házirgi waqıttaǵı atamalardan pariq qıladı. Ásirese tili basqa bolǵan qáwimler bir jerdi iyelegeninde atamalar tez-tez ózgerip turadı. Basqa xalıq jergilikli atamalardı buzıp aytadı. Atamalardıń mánisin basqa tilge awdarǵanda yamasa ayılıwın ańsatlastırıwshı dawıslar menen jazǵanda atamalar ózgerip ketedi. Kóbinese arablar sırt el atamaların, arablastırıp, sonday ózgerdedi hám buzıp aytadı”.

Túrkiy xalıqlar, sonday-aq ózbekler etnografiyası hám etnik tariyxın úyreniwde M.Qashqariydiń “Devonu luǵat at-türk” shıǵarması ayrıqsha orınǵa iye. “Devonu luǵat at-türk”ti házirde qımbat toponimikalıq shıǵarma dewimiz de múmkin. Sebebi onda toponimlerdiń etimologiyası, semantikası, grammatikalıq ózgeshelikleri, eski etnonimler, antrotoponimler, ósimlik hám haywanat atlarına baylanıslı qızıq maǵlıwmatlardı tabıw múmkin.

S. Qorayev maǵlıwmatlarına qaraǵanda, shıǵarmada jámi 160 tan artıq toponim tilge alınǵan. H.Hasanov bolsa kitaptı qımbat geografiyalıq shıǵarma esaplap, ol haqqında bólek shıǵarma jazǵan. “Devon” da kóplep geografiyalıq terminler berilgen, bul terminler házirgi waqıtta da keń qollanıladı. Salma, bulıt, el, kún, qudıq, qum, qıs hám basqalar solar qatarına kiredi.

Orta ásirde toponimikalıq nızamshılıqlardı anıqlaw usılları payda etilmegenligi ushın, toponimlerdiń máni ózgeshelikleri kóbinese fraziyalargá tiykarlanǵan halda túsindiriledi. Eski hám orta ásirler dereklerinde belgilengen toponimler, geografiyalıq terminler, ósimlik hám haywanat atamaları, etnonimler, antrotoponimler geografiyalıq tárepten tolıǵıraq úyreniliwi kerek.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Бартольд В.В. Сочинения в 9 томах (10 книгах). – М.; 1963-1973.
2. Qoshqariy Mahmud. Devonu lug‘atit turk. – T.; “Fan”, 1967. 545 b.
3. Мурзаев Э.М. География в названиях. – М.; “Наука”, 1979. -166 с.
4. Nabiev A. Tarixiy o‘lkashunoslik. – T.; 1996. – 144 b.
5. Попов А.И. Географические названия. (введение в топонимику). – М.; 1965.
6. Qoraev S. Toponimika. – T.; 2006. 320 b.
7. Hasanov H. Geografik nomlar siri. – T.; “O‘zbekiston”, 1985. – 120 b.